

**TURKIYA VA ERON: TARIXIY VA ZAMONAVIY
MUNOSABATLAR TAHLILI****Shaxzoda Jalolova***TDSHU, Sharq mamlakatlari tarixi yo‘nalishi
2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola Turkiya va Eron o‘rtasidagi munosabatlarning tarixiy va zamonaviy bosqichlarini tahlil qiladi. Maqolada ikki davlat o‘rtasidagi diniy, siyosiy, iqtisodiy va harbiy aloqalar, shuningdek, ularning o‘zaro raqobati va hamkorligi keltirilgan. Turkiya va Eronning mamlakatlararo aloqalari o‘zining murakkabligi va doimiy o‘zgaruvchanligini ko‘rsatadi, chunki ikki davlatning geosiyosiy manfaatlari va mintaqaviy xavfsizlik masalalari bir-biriga ta’sir qiladi. Maqola Turkiya va Eron o‘rtasidagi hamkorlik va raqobatning hozirgi holatiga ham alohida e’tibor qaratadi.

Kalit so‘zlar: Turkiya, Eron, tarixiy munosabatlar, zamonaviy munosabatlar, geosiyosiy manfaatlar, mintaqaviy xavfsizlik, diniy tafovutlar, iqtisodiy aloqalar, siyosiy hamkorlik, mintaqaviy raqobat.

Аннотация: Статья анализирует исторические и современные отношения между Турцией и Ираном. В статье рассматриваются религиозные, политические, экономические и военные связи между двумя странами, а также их конкуренция и сотрудничество. Отношения между Турцией и Ираном демонстрируют свою сложность и изменчивость, так как геополитические интересы двух стран и вопросы региональной безопасности взаимно влияют друг на друга. Статья также уделяет внимание современному состоянию сотрудничества и соперничества между Турцией и Ираном.

Ключевые слова: Турция, Иран, исторические отношения, современные отношения, геополитические интересы, региональная безопасность, религиозные различия, экономические связи, политическое сотрудничество, региональное соперничество.

Annotation: This article analyzes the historical and contemporary relations between Turkey and Iran. The paper explores the religious, political, economic, and military ties between the two countries, as well as their competition and cooperation. The relations between Turkey and Iran demonstrate their complexity and constant evolution, as the geopolitical interests and regional security concerns of both states influence each other. The article also highlights the current state of cooperation and rivalry between Turkey and Iran.

Keywords: Turkey, Iran, historical relations, contemporary relations, geopolitical interests, regional security, religious differences, economic relations, political cooperation, regional competition.

Turkiya va Eron o'rtasidagi munosabatlar tarixi XVI asrga to'g'ri keladi, o'shanda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki imperiyaviy tizim - Usmoniylar va Safaviylar tegishli mamlakatlarda o'z hukmronligini mustahkamlaganlar. Turkiya va Eron ikkalasi ham sobiq imperator markazlari bo'lgan va bu ikki davlatda tashkil etilgan zamonaviy davlatlar asrlar davomida G'arbiy Osiyoning aksariyat qismlarida hukmronlik qilgan Usmonli va Safaviylar imperiyasining davomchilari hisoblanadi. Ko'pgina tarixchilar esa turk-eron munosabatlari tarixini avvalgi asrlarga bog'lashga moyil bo'lganlar, chunki bu ikki xalq bir-birini turkiy qabilalarning Kichik Osiyoga ko'chishidan ancha oldin bilishgan.¹⁰ Ikki xalq o'rtasidagi dastlabki uchrashuvlar asta-sekin X-XIII asrlar davomida G'arbiy Osiyoning katta qismiga tarqaladigan o'ziga xos "Turko-Eron sivilizatsiyasi" ning yuksalishiga aylandi. Turk-Eron madaniy sintezi Usmonlilarning g'arbga yurishi bilan asta-sekin yo'qolib bordi, Safaviylar esa o'z hukmronliklarida o'ziga xos mazhab kimligini yaratish bilan shug'ullangan. Yaqin atrofdagi imperatorlik tuzumlari kabi, oraliq tinchlik davrlariga qarshi Usmonli-Safaviy munosabatlarida hududiy va siyosiy nizolar ustun keldi. Biroq, Usmonli-Safaviylar raqobati va harbiy to'qnashuvlar XVI asr va XVII asr boshlarida, har ikkala imperatorlik tizimi ham o'z hukmronligini kengaytirishga intilgan paytda juda qizg'in edi. Imperator urushlari asosan Mesopotamiya va Kavkazning unumdor hududlari atrofida kechdi. Yuqorida tilga olingan hududlardan o'tadigan savdo yo'llarini nazorat qilish uchun raqobat ham bu raqobatning muhim jihati edi. XVI asr oxirida Safaviylar Eron ustidan o'z hokimiyatlarini mustahkamlab, o'n ikki shialikni "rasmiy" e'tiqod sifatida o'rnatganlaridan so'ng, mazhablar orasidagi kelishmovchiliklar Usmonli-Safaviylar raqobatiga rang berdi. Bir tomondan, Safaviylar Anadoluning diniy tuzumiga xayrixoh bo'lgan turkman qabilalarini, safaviy Shoh Ismoil boshchiligidagi jangari shia darveshlaridan (Qizilbosh) tashkil topgan Safaviylarni Usmonlilar hukmronligiga qarshi safarbar qilishga urindilar. Boshqa tomondan, Usmonlilar o'zlarini "qizilbosh bid'atchilari"ga qarshi pravoslav, sunniy, islomni tushunishning himoyachisi sifatida ko'rsatdilar. Sulton Salim I boshchiligidagi Usmonlilar 1514-yilda Chalderon jangida Shoh Ismoil bilan jang qildilar. Sulton Salim islomga tahdid soluvchi bid'atchi deb hisoblangan Qizilboshlarga qarshi urushni muqaddaslash uchun jang oldidan o'sha davrning taniqli ulamolaridan diniy fatvolar oladi.¹¹ Aslida, Chalderon jangi ikki imperiya o'rtasidagi o'nlab uzoq davom etgan urushlarning birinchisi bo'lib, unda Kavkaz va Mesopotamiyaning aksariyat hududlari, jumladan Tabriz va Bag'dod ham bir necha bor o'zgartirilgan. Usmonlilar bilan hududiy va diniy nizolar tarixi Safaviylar sulolasining vorislari Nodirshoh, Karim Xon Zand va qojarlarga meros bo'lib qolgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, Nodir Shoh ikki davlat o'rtasidagi diniy tafovutlarni kamaytirishga harakat qilgan, bu esa Usmonlilar uning takliflarini rad etishi tufayli muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Biroq,

¹⁰ Robert L. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). <https://books.openedition.org/ifeagd/3111>

¹¹ Osman G. Özgüdenli, 'Ottoman-Persian Relations under Sultan Selim and Shah Esmail I', *Encyclopedia Iranica*, 20 July 2006, <http://www.iranicaonline.org/articles/ottoman-persian-relations-i-under-sultan-selim-i-and-shah-esmail-i> (accessed on 5 February 2019); Ali Sinan Bilgili, 'Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasi Karakterin Dini Söylemi: 'Kızılbaşlık'', *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no.27 (2003). <https://books.openedition.org/ifeagd/3111>

XVIII asrda Usmonlilar va keyingi Eron hukmdorlarining imperatorlik kuchlarining pasayib borishi natijasida ikki partiya o'rtasidagi raqobat barham topdi. Binobarin, Usmonli-Eron frontlari 1639-yildagi Qasr-e Shirin ya'ni Zuhob shartnomasiga asosan barqaror bo'lib qoldi. Bu shartnomada belgilangan chegaralar amalda Eron va Turkiya o'rtasidagi hozirgi chegaralarni tashkil qildi.

Shu bois ikki tomonning diplomatlari ushbu shartnomani ikki davlat o'rtasidagi ko'p asrlik do'stlik asosi sifatida eslashadi. Imperiya-geosiyosiy sabablarga ko'ra yoki mazhablararo tafovutlardan kelib chiqqan to'qnashuvlar tarixi Usmonli-Safaviy munosabatlari haqidagi umumiy tasavvurlarni shakllantirgan. Biroq, Usmonli-Safaviy qarama-qarshiligi Usmonli Turkiya va Eron o'rtasidagi madaniy bitimlarga to'sqinlik qilmadi. Adabiyotdan, musiqadan, me'morchilikgacha san'at va madaniyatning keng doirasi bo'yicha ikki imperiya o'rtasida o'zaro mehr-muhabbat bor edi. Usmonlilar saroyida eronlik olimlar, san'atkorlar va adabiyot arboblari kutib olindi. Bundan tashqari, ikki imperator ma'muriyati siyosiy va harbiy tashkiliy jihatdan bir-biridan kuchli ta'sir ko'rsatdi. Nihoyat, Usmonli va Safaviylar diplomatik almashinuvi, jumladan, maqtov maktublari va tinchlik davrida sovg'alar ikki hukmron sulola o'rtasidagi yaqinlik munosabatlarini ko'rsatadi. G'arb mustamlakachi davlatlari va Rossiya podsholigining Eron va Usmonli hududlari zarariga harbiy va iqtisodiy taraqqiyoti tufayli o'z imperatorlik ulug'vorligini yo'qotib qo'ygan har ikki davlat ham XIX asrda modernizatsiya jarayonini boshlab yubordi.¹² Usmonli-Eron munosabatlarini shakllantirgan mazhablararo tafovutlar va imperatorlik raqobati imperializmning umumiy muammolari va har ikki mamlakatda qaror qabul qiluvchilarni band qilgan zamonaviylik bilan o'ralgan edi. Bundan tashqari, Usmonlilarning modernizatsiyaga urinishlari Eron modernizatsiyachilari uchun namuna sifatida baholandi va Usmonli-Eron munosabatlarini yaxshilash uchun zamin yaratdi. Qojarshohlar Nosiriddin va Muzaffariddin Yevropaga safarlari doirasida 1873 va 1900-yillarda Istanbulga rasmiy ziyorat qilgan va u yerda iliq kutib olingan.¹³ Oxir-oqibat, bu davr ikki mamlakat o'rtasida intensiv intellektual, siyosiy va iqtisodiy almashinuvlarga guvoh bo'ldi. Keyinchalik Istanbul Eron ziyolilari va savdogarlarining markaziga aylandi. Ikkala mamlakatdagi konstitutsiyaviy harakatlarni qo'llab-quvvatlagan ikki monarxiyaning siyosiy dissidentlari o'rtasida ham yaqinlik kuchaygan. Hatto Usmonlilarning Tehrondagi elchisi ham Eronda konstitutsiyaviy inqilob boshlanganda dissidentlar va shoh o'rtasida yozishmalar olib borgan. Usmonli qo'shinlari butun Jahon urushi davomida Eron hududlarida safarbar qilingan, ammo bu hududni kengaytirish yoki mazhabviy maqsadni ko'zlash uchun emas edi. Musulmon dindorlarni ingliz va rus imperialistlariga qarshi jihad qilishga qaratilgan

¹² Lale Uluç, 'Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı-Safevi Kültürel İlişkileri Çerçevesinde Nakkashanenin Önemi,' Doğu Batı, no.54, p.23-58; Sinem Arcaç, 'Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618', Unpublished PhD Dissertation, the University of Minnesota, 2012. See also İlber Ortaylı, 'Türk Dünyası ve İran Birbirinden Ayrı Düşünülemez', Milliyet, 28 November 2009; Metin Atmaca, 'Osmanlı Zihin Dünyasında Bir Doğu Ülkesi: Diyar-ı Acem yahut İran,' Muhafazakar Düşünce, vol.11, no.43 (2015), p.97-112.

¹³ Akın Kiren, 'Iranians in Istanbul and Their Oppositional Activities against the Qajars,' 6 February 2017, <https://www.themaydan.com/2017/02/iranians-istanbul-oppositional-activities-qajars/> (accessed on 5 February 2019). <https://books.openedition.org/ifeagd/3111>

urush strategiyasining bir qismi sifatida o‘sha davrda hokimiyat tepasida turgan “Ittifoq va taraqqiyot” partiyasi yetakchilari Erondagi Britaniya va Rossiya olg‘a siljishlariga qarshi turish, uning hududiy yaxlitligini saqlab qolish va uni urushga aylantirish niyatida edi. Usmonli qo‘shinlari Germaniya bilan hamkorlikda 1915-yilda Kirmonshohda joylashgan Muvaqqat Milliy Hukumatni bir muddat qo‘llab-quvvatladilar.¹⁴ Biroq hukumat Rossiya olg‘a siljishi qarshisida quladi. Eron tashqi ishlar vazirining 1919-yilgi Parij konferensiyasida Sharqiy Anadolu uchun, jumladan, Diyarbakir va Mosul uchun urushdan keyingi aholi punktlarini tashkil etishga rozi bo‘lgan hududiy talablar qo‘ygani Usmonlilar uchun ajablanarli bo‘ldi va ingliz delegatsiyasi tomonidan rad etildi. 1920-yillarda Turkiya va Eron M.Kamol Otaturk va Rizoshoh Pahlaviy rahbarligida G‘arbga yo‘naltirilgan milliy davlatlarning paydo bo‘lishi ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirishga xizmat qildi. Har ikki davlatda dunyoviy va millatchi rejimlarning kuchayishi ikki davlat o‘rtasidagi mazhabviy tafovutlar hukmronligini toraytirdi. Biroq, har ikki mamlakatda millatchilikning kuchayishi ikki tomonlama munosabatlarda yangi muammoni keltirib chiqardi: etnik yoki millat masalasi. Ayniqsa, asr boshlarida panturkizmning kuchayishiga parallel ravishda, garchi u kamalistik Turkiya tomonidan jilovlangan bo‘lsa-da, ba’zi turk millatchilari "Eron turklari" masalasiga alohida e’tibor qaratdilar, bu esa Eronning xavfsizlik tashvishlarini kuchaytirdi.

Boshqa tomondan, 1920-yillarda Turkiya-Eron chegarasida boshlangan kurd qo‘zg‘olonlari va Eron hukumatining kurd faollariga nisbatan yumshoq munosabatda bo‘lishi Turkiya rahbarlarini Eronga nisbatan bezovta qildi. Shunga qaramay, Otaturk va Rizo Shoh boshchiligidagi ikki davlat qiyinchiliklarni yengib o‘tib, yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini rivojlantirdi. Anqara va Tehron o‘zlarining siyosiy rejimlarini mustahkamlab, chegaralarini belgilab, do‘stlik shartnomasini imzoladilar. Rizo Shohning 1934-yilda Turkiyaga qilgan tashrifi ikki davlat o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarning kuchayib borayotganini ko‘rsatdi. Avvalo, ikkala rahbar ham o‘zlaridan oldingilarning imperialistik va mazhabviy da‘volarini qoralamadi. Buning o‘rniga, ular birinchi navbatda o‘z hududlarida zamonaviy davlatlar qurish bilan band edilar. Bundan tashqari, Buyuk Britaniyaning Yaqin Sharqdagi ta’siri va Sovet Ittifoqining Kavkaz ustidan nazorati Turkiya va Eronni ekspansionistik da‘volarni qayta tiklashdan qaytardi va ularni o‘z suvereniteti va hududiy yaxlitligini saqlash majburiyatini olgan "status-kvo kuchlari" sifatida qoldirdi. Ikkala davlat chegaralaridagi qabilalarning bir qator qo‘zg‘olonlari ularni Afg‘oniston va Iroq bilan birga hujum qilmaslik (Sadobod) shartnomasini imzolashga olib keldi. Ikki davlat o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar Ikkinchi jahon urushidan keyin ham mustahkamlandi. Yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarining namunasi sifatida 1952-yil oxirida Istanbulda Eron-Turkiya do‘stlik jamiyati tashkil etildi. Turkiya prezidenti Jalol Bayar 1955-yil sentabrda Tehronga tashrif buyurdi, bu 1956-yil may oyida Shoh Muhammad Rizo Pahlaviyning

¹⁴ Gökhan Çetinsaya, ‘From the Tanzimat to the Islamic Revolution: Continuity and Change in Turkish Iranian Relations,’ *Turkish Review of Middle East Studies*, no.13, 2002; Touraj Atabaki, ‘Persia/Iran, International Encyclopedia of the First World War,’ 2 May 2016, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-persiairan-2016-05-02.pdf>, (accessed on 5 February 2019).

Anqaraga tashrifi bilan javob berdi. Sovet Ittifoqi tahdidi va kommunizmning tarqalishidan qo'rqish Turkiya va Eronni AQSh bilan xavfsizlik munosabatlariga kirishishga olib keldi. AQShning Yaqin Sharqdagi ikki yetakchi ittifoqchisi sifatida Turkiya va Eron 1955-yilda Bag'dod paktini tuzishga rahbarlik qilgan, keyinchalik u CENTOga aylangan. Bundan tashqari, har ikki davlat Pokiston bilan birga 1964-yilda Rivojlanish uchun Mintaqaviy Hamkorlik Tashkilotini (RCD) tuzdilar.¹⁵ O'sha davr Turkiya-Eron munosabatlari uchun eng yorqin davrlardan biri edi. Ikki davlat o'rtasidagi siyosiy va xavfsizlik aloqalari bilan bir qatorda iqtisodiy va madaniy aloqalar ham sezilarli darajada yaxshilandi. Ikki davlat sayohat qilish uchun viza talablarini bekor qildi, savdo shartnomasini imzoladi va RCD doirasida o'z temir yo'llari va avtomobil yo'llarini ulash bilan shug'ullandi. Anqara va Tehron 1959-1966-yili kuchga kirgan madaniy hamkorlik shartnomasini imzoladilar. Shunga ko'ra Anqarada Eron madaniyat uyi ochildi va ikki davlat o'rtasida akademik almashinuv dasturlari yo'lga qo'yildi. Turkiya pochta agentligi 1971-yilda "Eron monarxiyasi fondining 2500 yilligi"ni nishonlash uchun maxsus markalar chiqargan va bunda Anqara va Tehron o'rtasidagi yaqin aloqalar yoritilgan. Ikki davlat o'rtasidagi aloqalar kuchayib borayotganiga qaramay, Turkiya-Eron munosabatlari ikkala poytaxtning turli geostrategik ustuvorliklari tufaylimi yoki yetakchilar o'rtasidagi ishonchsizlik tufaylimi to'laqonli hamkorlikka aylana olmadi. Bundan tashqari, 1970-yillarning oxirida tegishli mamlakatlardagi ichki tartibsizliklar ularning aloqalarini davom ettirishiga to'sqinlik qildi. Tomonlarning ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirishga qaratilgan go'yo urinishlari muvaffaqiyat keltirmadi.

Turkiya va Eron iqtisodiyotlarining tarkibiy xususiyatlaridan tashqari, har ikki tomonning import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni rivojlantirish dasturlari Eron va Yevropani bog'lashda Turkiyaning logistik o'tish roolidan tashqari, savdo aloqalarining rivojlanishiga to'sqinlik qildi. 1970-yillarning o'rtalarida neft narxi oshganidan keyin Turkiya va Eron o'rtasidagi savdo hajmi Eron foydasiga birmuncha oshdi. O'shanda ham ikki davlat o'rtasidagi tovar ayirboshlashning umumiy hajmi arziyas darajada, ya'ni ellik million dollardan kam bo'lgan. 1970-yillarning oxiriga kelib, Pahlaviy monarxiyasi "islom" inqilobi bilan ag'darilganda, Eron va Turkiya o'rtasidagi kelishuvlarning davom etishini aniqlash qiyin edi. Turkiya-Eron munosabatlaridagi davomiylilik va o'zgarishlarni kuzatish maqsadida ikki xalq o'rtasidagi besh yuz yillik ikki tomonlama munosabatlarni qisqacha ko'rib chiqishda, eng yaxshi holatda, murakkab munosabatlarni topish mumkin. Murakkab munosabatlarning bu tarixi Chalderon jangidan boshlangan uzluksiz qarama-qarshilik haqidagi afsonani ham, Qasr-e Shirin shartnomasigacha bo'lgan abadiy turk-eron do'stligi haqidagi afsonani ham inkor etadi. Ya'ni, Turkiya va Eron o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlar tarixi "do'stona raqobat va shiddatli raqobat o'rtasidagi nozik chiziq" atrofida aylangan.

Zamonaviy davrda ikki davlat ortasidagi munosabatlar va jahon siyosatidagi o'zni va roli.

¹⁵ Behçet Kemal Yeşilbursa, 'The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development,' Middle Eastern Studies, vol.45, no.4, 2009. <https://books.openedition.org/ifeagd/3111>

Turkiya Yevropa va Osiyo o‘rtasida joylashgan bo‘lib, o‘zining strategik geografik mavqei tufayli xalqaro savdo va energetika yo‘llarida muhim tranzit nuqtasi hisoblanadi. Shuningdek, NATO a‘zosi sifatida g‘arb dunyosi bilan yaqin hamkorlik qilib keladi. Turkiya Yevropani tabiiy gaz bilan ta‘minlaydigan quvurlar, masalan, TANAP orqali muhim o‘rin egallaydi. Mintaqaviy yetakchilik masalasida Turkiya Ozarbayjon va Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin aloqalarni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratmoqda. Lekin muammolar ham yo‘q emas. Masalan, AQShning kurd jangarilariga yordam ko‘rsatishi va Yevropa Ittifoqiga a‘zo bo‘lish jarayonining sustlashuvi Anqara uchun muhim siyosiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.¹⁶ Eron Fors ko‘rfazi va Xormuz bo‘g‘ozida joylashgan bo‘lib, dunyodagi eng yirik neft va gaz zahiralarga ega davlatlardan biridir. Bu mamlakat islomiy inqilobdan keyin o‘zining mustaqil va anti-g‘arbiy siyosatini shakllantirdi. Shia musulmonlarining lideri sifatida Eron Yaqin Sharqning Iroq, Livan va Yaman kabi mamlakatlarida ta‘sir doirasini kengaytirmoqda. Lekin xalqaro sanksiyalar va yadroviy dastur bilan bog‘liq masalalar uning iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.¹⁷

Endi Turkiya va Eronning o‘zaro munosabatlariga nazar tashlaymiz. Bu ikki davlat ko‘p hollarda mintaqaviy yetakchilik uchun raqobatchi sifatida maydonga chiqadi. Masalan, Turkiya sunniy musulmonlar lideri sifatida faoliyat yuritisa, Eron shia musulmonlarining rahnamosi sifatida ta‘sir kuchini oshirishga intiladi. Shu bilan birga, geosiyosiy masalalarda ularning pozitsiyalari bir-biridan keskin farq qiladi. Misol uchun, Ozarbayjon-Armaniston mojarosida Turkiya Ozarbayjonni faol qo‘llab-quvvatlasa, Eron neytral pozitsiyada turishga harakat qilmoqda. Kelajakda bu ikki davlat o‘rtasida hamkorlik imkoniyatlari mavjud bo‘lsa-da, geosiyosiy raqobat ham davom etishi aniq. Energetika, savdo va xavfsizlik masalalari bo‘yicha birgalikda ishlash mintaqa barqarorligiga hissa qo‘shishi mumkin.

Hamkorlik yo‘nalishlari: Avvalo, Turkiya va Eron o‘rtasidagi savdo va iqtisodiy aloqalarga e‘tibor qaratsak, asosiy bog‘liqlik gaz va neft eksportida ko‘rinadi. Eron Turkiyaning energiya ehtiyojining katta qismini ta‘minlaydi, Turkiya esa Eron uchun Yevropaga chiqish yo‘lini ochadi. 2021-yilda ularning o‘zaro savdo hajmi 5 milliard dollarni tashkil qilgan bo‘lsa-da, sanksiyalar bu raqamni pasaytirgan. Shu bilan birga, energetika, qurilish va transport sohalarida hamkorlik davom etmoqda. Ikkala davlatning terrorizmga qarshi kurashdagi hamkorligi ham e‘tiborga loyiq. Masalan, Kurdiston Ishchilar Partiyasiga qarshi kurash va mintaqadagi ekstremistik guruhlariga qarshi birgalikdagi harakatlar diqqatga sazovor. Transchegaraviy xavfsizlik masalalarida ular muntazam maslahatlashuvlar o‘tkazib kelmoqda.

Xo‘sh, Turkiya va Eronning o‘zaro munosabatlarida qanday salbiy yani ziddiyatli jihat jihatlar bor?

Geosiyosiy raqobat. Turkiya va Eronning asosiy qarama-qarshiliklaridan biri – mintaqaviy yetakchilik uchun kurash. Turkiya o‘zini sunniy dunyoning lideri sifatida

¹⁶ Larrabee, F. S. (2008). Turkey as a U.S. security partner. Соединенные Штаты Америки: Rand Corporation. P.32-33.

¹⁷ Larrabee, F. S., Nader, A. (2013). Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East. Соединенные Штаты Америки: RAND Corporation. P.12.

ko‘rsatishga intilsa, Eron shia dunyosining asosiy lideri sifatida ta’sir doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Misol sifatida Suriyadagi vaziyatni olaylik. Bu yerda Turkiya Asad hukumatiga qarshi muxolif kuchlarni qo‘llab-quvvatlasa, Eron aksincha, Asad rejimining asosiy ittifoqchisi. Suriya hududidagi manfaatlar bu ikki davlatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ydi. Chegara hududlarida xavfsizlik masalalari ham ikki davlat o‘rtasida muammolar keltirib chiqaradi. Turkiya Kurdiston ishchilar partiyasiga (PKK) qarshi harbiy operatsiyalar o‘tkazayotgan bo‘lsa-da, Eron ba’zan bu amaliyotlardan norozi bo‘lib keladi.¹⁸ Iroq shimolidagi harbiy amaliyotlar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Iqtisodiy sohada ham ziddiyatlar mavjud. Turkiya Eron bilan savdo-sotiqni davom ettirsa-da, ba’zi hollarda xalqaro sanksiyalar tufayli o‘z pozitsiyasini o‘zgartirishi mumkin. Bu esa Eronning noroziligiga sabab bo‘lmoqda. Misol uchun, ayrim turk kompaniyalari AQSh bosimi tufayli Eron bilan savdo hajmini kamaytirgan. Bu ikki davlat iqtisodiy aloqalaridagi muvozanatni buzadi. Yana bir muhim jihat – xalqaro aloqalar. Turkiya NATOning muhim a’zosi sifatida G‘arb bilan yaqin aloqada. Eron esa, aksincha, AQShga qarshi siyosat yuritadi. Bu farq ular o‘rtasidagi munosabatlarni murakkablashtiradi. Masalan, AQShning Suriya shimolidagi kurd guruhlarini qo‘llab-quvvatlashi masalasida Turkiya va Eron bir-birining pozitsiyasini tanqid qilgan. Yaman mojarosini olaylik. Eron bu yerda hutlarni qo‘llasa, Turkiya Saudiya Arabistoni bilan yaqinlashuv orqali hutlarga qarshi pozitsiyada turibdi. Fors ko‘rfazi siyosati ham shunga o‘xshash. Eron Fors ko‘rfazidagi davlatlarga nisbatan tarang siyosat yuritadi, Turkiya ularning ko‘pchiligi bilan iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni rivojlantirishga harakat qilmoqda. Xulosa qilib aytganda, Turkiya va Eron o‘rtasidagi salbiy jihatlar mintaqaviy yetakchilik uchun kurash, diniy tafovutlar va xalqaro siyosatdagi farqli pozitsiyalar bilan bog‘liq. Bu kelishmovchiliklar global siyosatda ularning o‘zaro raqobatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ayrim sohalarda ular o‘zaro manfaatlarini hisobga olib, hamkorlik qilishga harakat qilishadi. Savol shuki, bu ikki davlat kelajakda bu farqlarni qanday boshqaradi?

Turkiya va Eronning kelajagi qanday rivojlanadi? Bugungi global va mintaqaviy siyosat sharoitida Turkiya va Eron o‘rtasidagi munosabatlar murakkab, ammo muhim ahamiyat kasb etadi. Xo‘sh, kelajakda bu ikki davlat qanday yo‘nalishlarni tanlaydi?

1. Iqtisodiy hamkorlikni alohida ta’kidlab o‘tish joiz. Bilamizki, Turkiya Eron gazini Yevropaga tranzit qilishda muhim davlat. Kelgusida bu sohadagi munosabatlar yanada kengayishi ehtimol qanchalik yuqori? Masalan, agar xalqaro sanksiyalar yengillashsa, Eron va Turkiya nafaqat energetika, balki transport va logistika sohasida ham birgalikda ishlashi mumkin. “Yangi Ipak yo‘li” loyihasi bunga yorqin misol bo‘lishi mumkin. Shuningdek, xavfsizlik masalalari, xususan, chegara hududlarida terrorizmga qarshi kurashda o‘zaro hamkorlikni mustahkamlash ehtimoli mavjud. Masalan, ikki davlat kurd guruhlariga qarshi kurashda birgalikda operatsiyalar o‘tkazishi mumkin.

¹⁸ Larrabee, F. S., Lesser, I. O. (2003). Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty. Соединенные Штаты Америки: RAND Corporation. P.58.

2. Ammo raqobat ham davom etadi. Boshqa tomondan, ikki davlat o'rtasida geosiyosiy raqobatning saqlanib qolishi ehtimoli ham yuqori. Suriya, Iroq va Fors ko'rfazi mintaqasidagi manfaatlar bu raqobatni yanada kuchaytirishi mumkin. Keling, misol tariqasida Suriya masalasini olaylik. Turkiya Asad hukumatiga qarshi bo'lgan muxolif kuchlarni qo'llab-quvvatlasa, Eron Asad rejimining asosiy ittifoqchisi bo'lib qolmoqda. Bu kabi qarama-qarshiliklar kelajakda ham davom etishi mumkin. Shuningdek, diniy farqlar ham munosabatlarga o'z ta'sirini o'tkazishi aniq. Turkiya sunniy dunyo lideri sifatida faoliyat yuritisa, Eron shia dunyosining asosiy rahnamosi sifatida maydonga chiqmoqda. Bu mintaqaviy siyosatdagi qarama-qarshiliklarning manbai bo'lishda davom etadi.

3. Endi esa xalqaro omillar haqida gaplashaylik. Turkiya NATOning muhim a'zolaridan biri. U Yevropa va AQSh bilan o'zaro yaqin aloqalarni saqlashga harakat qilmoqda. Eron esa aksincha, G'arbgga qarshi siyosat yuritmoqda. Agar Eron xalqaro sanksiyalardan xalos bo'lsa, bu ikki davlatning o'zaro iqtisodiy va siyosiy aloqalari yangi bosqichga o'tishi mumkin. Ammo sanksiyalar davom etsa, Eron uchun Turkiya strategik sherik bo'lib qoladi, lekin bu sheriklikning chegaralari mavjud bo'lishi mumkin.

4. Kelajak uchun uchta ehtimoliy ssenariy: Kelajakni qanday tasavvur qilamiz? Uchta ehtimoliy yo'nalishni ko'rib chiqamiz:

Optimistik ssenariy: Iqtisodiy manfaatlar ustunlik qilsa, ikki davlat savdo, energetika va xavfsizlik sohasida o'zaro hamkorlikni kuchaytirishi mumkin.

Pessimistik ssenariy: Mintaqaviy raqobat va diniy farqlar sababli munosabatlar yanada taranglashishi mumkin.

Mo'tadil ssenariy: Hamkorlik va raqobat birga davom etadi. Bu holatda iqtisodiy va xavfsizlik masalalarida kelishuvlar bo'ladi, ammo siyosiy masalalarda farqlar saqlanib qoladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bu ikki davlatni tarix, madaniyat va geografik yaqinlik bog'lab turgan bo'lsa-da, ularning siyosiy yo'nalishlari ko'p hollarda bir-biriga qarama-qarshi. Ular iqtisodiy hamkorlik, energetika, xavfsizlik va mintaqaviy muammolarni birgalikda hal qilish yo'lida muayyan sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqda. Ayniqsa, savdo va tranzit sohasidagi aloqalar kelajakda yanada kuchayishi mumkin. Geosiyosiy raqobat, diniy tafovutlar va xalqaro siyosatdagi turli pozitsiyalar ularning o'zaro munosabatlarini murakkablashtiradi. Suriya, Iroq va Fors ko'rfazi kabi mintaqalarda manfaatlarining to'qnashuvi esa taranglikni yanada oshiradi. Kelgusida Turkiya va Eron o'rtasidagi munosabatlar mintaqadagi vaziyatga va xalqaro siyosiy kuchlarning ta'siriga bog'liq bo'ladi.

Ularning kelajakdagi yo'nalishini ikkita asosiy savol belgilaydi:

1. Hamkorlik manfaatlariga asoslangan holda kuchayadimi?
2. Yoki raqobat siyosiy va diniy farqlarni yanada chuqurlashtiradimi?

Turkiya va Eron o'rtasidagi munosabatlar shunchaki ikki davlatning emas, balki butun mintaqaning siyosiy manzarasiga ta'sir ko'rsatmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Robert L. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).<https://books.openedition.org/ifeagd/3111>
2. Osman G. Özgüdenli, ‘Ottoman-Persian Relations under Sultan Selim and Shah Esmail I’, *Encyclopedia Iranica*, 20 July 2006, <http://www.iranicaonline.org/articles/ottoman-persian-relations-i-under-sultan-selim-i-and-shah-esmail-i> (accessed on 5 February 2019); Ali Sinan Bilgili, ‘Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasi Karakterin Dini Söylemi: ‘Kızılbaşlık’,’ *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no.27 (2003).<https://books.openedition.org/ifeagd/3111>
3. Lale Uluç, ‘Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı-Safevi Kültürel İlişkileri Çerçevesinde Nakkaşhanenin Önemi,’ *Doğu Batı*, no.54, p.23-58; Sinem Arcak, ‘Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618’, Unpublished PhD Dissertation, the University of Minnesota, 2012. See also İlber Ortaylı, ‘Türk Dünyası ve İran Birbirinden Ayırı Düşünülemez’, *Milliyet*, 28 November 2009; Metin Atmaca, ‘Osmanlı Zihin Dünyasında Bir Doğu Ülkesi: Diyar-ı Acem yahut İran,’ *Muhafazakar Düşünce*, vol.11, no.43 (2015), p.97-112.
4. Akın Kiren, ‘Iranians in Istanbul and Their Oppositional Activities against the Qajars,’ 6 February 2017, <https://www.themaydan.com/2017/02/iranians-istanbul-oppositional-activities-qajars/> (accessed on 5 February 2019).<https://books.openedition.org/ifeagd/3111>
5. Gökhan Çetinsaya, ‘From the Tanzimat to the Islamic Revolution: Continuity and Change in Turkish Iranian Relations,’ *Turkish Review of Middle East Studies*, no.13, 2002; Touraj Atabaki, ‘Persia/Iran, *International Encyclopedia of the First World War*,’ 2 May 2016, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-persiairan-2016-05-02.pdf>, (accessed on 5 February 2019).
6. Behçet Kemal Yeşilbursa, ‘The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development,’ *Middle Eastern Studies*, vol.45, no.4, 2009.<https://books.openedition.org/ifeagd/3111>
7. Larrabee, F. S. (2008). *Turkey as a U.S. security partner*. Соединенные Штаты Америки: Rand Corporation.P.34.
8. Larrabee, F. S., Nader, A. (2013). *Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East*. Соединенные Штаты Америки: RAND Corporation.P.58.
9. Larrabee, F. S., Lesser, I. O. (2003). *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*. Соединенные Штаты Америки: RAND Corporation.P.240.